

ET-TUHFETU'Z-ZEKİYYE Fİ'L- LUGATI'T-TÜRKİYYE'DE ALET İSİMLERİ

AKARTÜRK KARAHAN

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ÖZET

Türkçenin tarihî ve modern alanlardaki dil incelemelerinde söz varlığı üzerinde yapılacak çalışmaların önemi büyüktür. Bir dilin söz varlığının incelenmesiyle, bir toplumun yaşam biçimi, gelenek ve görenekleri, siyasî ve sosyal tarihi, çevre kültürlerle olan ilişkileri, toplumsal ve kültürel eğilimleri ortaya çıkar. Belirli bir dönemin sosyo-kültürel yapısını anlamak, sözcük yapımındaki yeni ya da farklı şekilleri tespit etmek ve anlam olaylarını görebilmek için, sözcükler birer ipucu görevi görürler.

Türkçenin yazılı ürünlerle takip edebildiğimiz tarihsel dönemleri, edebi ürünleriyle birlikte zengin bir sözvarlığına sahiptir. Bu tarihsel dönemler içinde Memlûk- Kıpçak Türkçesi adıyla anılan dönem özel bir öneme ve yere sahiptir. Bu döneme ait Türkçe-Arapça olarak hazırlanmış sözlük ve gramer kitapları, tarihi Türk sözvarlığı araştırmaları için kaynak eserler niteliğindedir. Memlûk devleti içerisinde Türk nüfusun artması nedeniyle Arapların Türkçeyi öğrenmesi kimi zaman bir ihtiyaç halini almış ve bu nedenle Türkçeyi tüm yönleriyle ele alan Türkçe-Arapça sözlükler meydana getirilmiştir. Bu sözlüklerde Türkçenin sözvarlığı yanında kısa gramer izahları ve bölgedeki dialektlere has özellikler de ihmal edilmemiştir.

Bu bildiriye Memlûk Kıpçak Türkçesi sözlükleri içerisinde, içerdiği dil malzemesi yönüyle zengin bir sözvarlığına sahip olan "Et-Tuhfetu'z-Zekiyye Fî'l-Lugati't- Türkîyye"deki alet isimleri ele alınmaya çalışacaktır. Bu eser temelinde ele alacağımız alet isimleri ile ilgili sözcükleri art ve eş zamanlı, tarihi-karşılaştırmalı yöntemle, yapı ve anlam bakımından incelemeye çalışacağız.

Anahtar Sözcükler: et-Tuhfetu'z-Zekiyye fî'l- Lugati't-Türkîyye, alet isimleri, Kıpçak Türkçesi, Memlûk-Kıpçak Türkçesi.

1. Giriş:

Türkçenin yazılı ürünlerle takip edebildiğimiz tarihsel dönemleri, edebi ürünleriyle birlikte zengin bir sözvarlığına sahiptir. Bu tarihsel dönemler içinde Tarihi Kıpçak Türkçesinin önemli bir kolunu oluşturan, Mısır-Suriye sahasında gelişen Memlûk-Kıpçak Türkçesi özel bir öneme ve yere sahiptir. Bu döneme ait Türkçe-Arapça olarak hazırlanmış sözlük ve gramer kitapları, tarihi Türk sözvarlığı araştırmaları için kaynak eserler niteliğindedir. Memlûk devleti içerisinde Türk nüfusun artması nedeniyle Arapların Türkçeyi öğrenmesi kimi zaman bir ihtiyaç halini almış ve bu nedenle Türkçeyi tüm yönleriyle ele alan Türkçe-Arapça sözlükler meydana getirilmiştir. Bu sözlüklerde

Türkçenin sözvarlığı yanında kısa gramer izahları ve bölgedeki diyalektlere has özellikler de ihmal edilmemiştir.

Et- Tuhfetu'z-Zekiyye fi'l-Luğati't-Türkiyye (TZ), Memlûk-Kıpçak sahasında 15. yüzyılda yazılmış; ayrıntılı gramer bilgisi ve zengin sözlük malzemesiyle önemli eserlerden birisidir. TZ'nin sözlük bölümünde madde başı olarak Arapça sözcüklere çoğu zaman birden fazla Türkçe sözcük karşılık olarak verilmiştir. Yine Arap sözlükçülük kurallarına uygun olarak, sözcükler isimler ve fiiller ayrı ayrı sıralanmış, ayrıca eserin gramer kısmında da Kıpçak Türkçesinin genel dil özellikler, yine Arapça sarf ve nahiv kurallarına göre örneklerle işlenerek verilmiştir (ÖZYETGİN, 40).

Bildirimizde TZ'nin söz varlığında yer alan alet isimleriyle ilgili dil malzemesi yapı ve anlam açısından ele alınmaya çalışılacaktır. Çalışmamızda TZ'deki alet isimleri hem şekil hem de anlam bakımından tarihi-karşılaştırmalı yöntemle incelenecektir. Bunun için TZ'nin ilgili dil malzemesi, diğer Memlûk-Kıpçak sözlüklerindeki şekiller yanında Eski Türkçe ve Dîvānu Luğati-t-Türk'teki şekilleriyle de karşılaştırılacaktır. Ayrıca günümüz Kıpçak lehçelerinde bu isimlerin kullanılıp kullanılmadığına ve hangi eklerin daha çok tercih edildiğine bakılacaktır.

2. Memlûk-Kıpçak Türkçesi Sözlüklerinde İsm-i Âlet:

Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde günümüz sözlükçülük anlayışından farklı olarak, dönemin Türkçesi hakkında bilgiler verilmiş ve kısa Türkçe gramerler yazılmıştır. Bunun nedeni Türkçe'yi etraflıca anlatan bir eser teşkilinin yanında, Araplara da Türkçe'nin zengin bir dil olduğunu göstermek ve öğretmek maksatlıdır. Memlûk -Kıpçak sahasında yazılmış sözlüklerde, alet isimlerinin teşkiline dair bilgiler şu şekildedir:

Kitâb-ı Mecmû'ü Tercümân-ı Türki ve 'Acemî ve Moğolî (T)'de alet isimleri Birinci Kısımın Onuncu Bölümündeki "silah, at ve savaş aletleri" başlığında (14a-14b) ve On Dördüncü Bölümdeki "ev eşyası, sergi, kadınlara mahsus giysi vb." başlığında (17b-20b) sıralanmış ancak alet ismi yapımından bahsedilmemiştir.

El-kaḡānînu'l-Kulliye li zabtu'l-Luğati't-Türkiyye (KK)'de İsim ve Ona Bağlı Olanlar başlıklı 2. Bölümün "insan ve at giysisi, savaş aletleri" ve "döşeme, pişirme ve yemek için gerekli eşya vb." alt başlıklarında (71b-72a) isimler sıralanmıştır.

Ed-Durretu'l-Mudḡa fi'l-Luğati't-Türkiyye (DM)'de On Birinci Bölüm'de "koşum aletleri" (8b-9a) ve "aletler" (9b-11a) ve "savaş aletleri" (11a-11b) başlıklarında alet isimleri sıralanmıştır.

Kitābu'l- İdrāk li Lisāni'l-Etrāk" (Kİ)'de İsm-i Alet başlığında -gu/-gü, -ku/-kü eki ile türetilmiş alet isimleri (keskü, bıçku, bilegü vb.) örnek olarak verilmiştir (CAFEROĞLU, 140).

TZ'de "aygıt ismi ayrımı" başlığı altında Kİ ile paralel olarak alet isimlerinin, fiil köklerinin sonuna ku/kü; -gu/-gü ekinin getirilmesiyle yapıldığı belirtilmiştir (49a). Ancak bunun standart bir kural olmadığı bilev / bilevü (Trkm), açkış, kazkış gibi örneklerle vurgulanmıştır. TZ ve Kİ'de aynı şekilde ele alınan konuya diğer sözlükler değinmemiş sadece isimleri sıralamakla yetinmiştir.

3. Alet Yapan Ekler ve Alet İsimleri:

Buna göre Memlûk-Kıpçak sözlüklerinde alet isimleri yapan eklerden sadece -gU, -kU ve -gİç/ -gUç ekleri özel olarak zikredilmiş, diğer eklerden bahsedilmemiştir. Biz TZ'nin alet isimleri sözvarlığına baktığımızda, bu ekler yanında; isimden isim yapım ekleri +İlk, +çI ve fiilden isim yapım ekleri olan -kİç, -keç, -vUç, vUş, -Ak, -ük; -kI, -gI, -gU; -kA, -gA, -u; -DI, -IcI, -me ile türetilmiş alet isimleri olduğunu da tespit ettik.

Bugün genel Türkçenin sözvarlığında pekçok alet ismi için yabancı sözcükler tercih edilmiştir. Öte yandan Kıpçak sözlüklerindeki Türkçe türetilmiş alet isimlerinin ve türetme eklerinin çokluğu dikkat çekicidir.

3.1.--KİÇ, -keç, -güş, -vUç, -vUş:

-gİç/-gUç eki Eski Türkçeden beri alet ismi yapan bir ektir. M. Erdal bu eki -çUk (-çUg) alet yapan ekin metatezli biçimi olabileceğini savunmuştur. Bunu tarihî devirlerde kullanılan bazı isimlerin, değişik zamanlarda hem -çUk hem de -gUç/-gİç ile sonlanan örneklerinin olmasına dayanarak açıklamaktadır. (ERDAL I, 358) Ekin -gU fiilden isim yapan ek ve +(x)ç küçültme ekinin birleşmesi sonucu oluştuğu düşünülmektedir (ERDAL I, 359). Çağdaş Kıpçak lehçelerinde de ek, özellikle nesne ve alet isimleri yapmakla birlikte, soyut isimler de yapmakta kullanılmaktadır (ÖNER 1998:83-85).

TZ'de bu ek ünlü-ünsüz uyumuna ve g-v, k-ğ, k-g, ç-ş değişimine göre -kİç/-kiç, -keç, -vuç/-vüç/-vuş şekillerini almıştır. Bu isimler: *açkık* “kilit, anahtar”, *çimdivüç* “cimbız”, *kazkık* “kazma”, *süzgüş* “süzgeç”, *tepkç* “mahmuz”, *yolkovuş*(Trkm) “cimbız”, *yülvüç* “ustura”.

TZ *açkık* “kilit, anahtar” (Ar. miftāh)

Açkık 34a-10, 49a-9 (أحقیق) (ATALAY 1945: 135) **Tarihî:** ETü-, DLT-, **Kıpçak:** CC açkuç (ERDAL I-358) **Memlûk-Kıpçak:** T6b/6 açkuç (TOPARLI 2000, 85), BM-, KK-, DM-, Kİ-.

<aç- gİç. Anadolu Ağızlarında *açkık* ve türevleri (*açacak, accak, açacah, açan, açar, açgı, açgıç, açkır, açku* vb) “1. anahtar, 2. kalem açacağı, 3. tirbuşon, ingiliz anahtarı ve tornavida gibi açıcı aletler” (DS I: 55b-57a) anlamlarıyla ve Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde de aynı kökten *açkı* “3.anahtar ve her türlü açma aracı” (TS I: 17b) şeklinde bulunmaktadır. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde de bşk. *askıs* (BRS:53), krg. *açkık* “maymuncuk, anahtar” (YUDAHİN I- 6), tat. *açkık* (TRS: 46) şeklinde yaşamaktadır.

TZ *çimdivüç* “cimbız” (Ar. milkāt)

Çimdivüç 34a/12 (چمديویچ) (ATALAY 1945: 162). **Tarihî:** ETü-, DLT- **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-.

<çimdi- güç. Türkiye Türkçesi ve Anadolu Ağızlarında bulunmayan alet ismiyle kökteş *çimdik* ve *çimdikle*- sözcükleri ölçünlü ve halk dillerinde bulunmaktadır (DS III: 969; TS I: 487).

TZ *kazkık* “kazma” (Ar. mihfār)

Kazkık 49a/9 (قازقیق) (ATALAY 1945: 189). **Tarihî:** ETü-, DLT- **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM- fakat aynı kökten 10a/10 *kazma* (TOPARLI 2003, 90), Kİ-.

<kaz- gİç. Anadolu Ağızlarında *kazgıç* ve türevleri (*kangıç, kazgılıç, kazkuç, kazkulaç, kozguç* vb.) “1. tandırdan ekmeği çıkarmaya yarayan bir araç, evirgeç, 2. bitki kökü çıkarmaya yarayan ucu sivriltilmiş sopa, 3. geniş ağızlı kazıyıcı araç” (DS VIII: 2711) anlamlarıyla aynı işlevi gören alet ismi bulunmaktadır. Türkçe Sözlükte de halk ağzında olarak *kazgıç* kaydedilmiştir (TS II: 1256).

TZ *süzgüş* “süzgeç” (Ar. rāvūç)

Süzgüş 17a/6 (سوزگوش) (ATALAY 1945: 244) **Tarihî:** ETü *süzkü/ süzgü* (ED862a), DLT- **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-.

<süz- güç. Anadolu Ağızlarında da benzer işlevdeki alet ismi için *süzgü* “1. delikli çanak, 2. balıkçı kepeçesi, 3. fide sulamak için tenekeden yapılan süzgeç” (DS X: 3730) sözcüğü bulunmaktadır. Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde de *süzgeç* “1. sınırları süzmeye yarayan araç, 2. bir akışkandaki yabancı maddeleri süzüp ayıran alet veya aletlerden oluşan düzenek, filtre, 3. sulama kovasının ucuna takılan, küçük delikli metal parça” (TS II: 2063) bulunmaktadır. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde kzk. *süzgiş* (ÖNER 1998: 84), *süzgi*, krg. *Süzgüç* “1.iki yanından sık olan tarak, 2.balık avlama ağı” (YUDAHİN II- 675), tat. *sözgeç* (ÖNER 1998: 84) şeklinde kullanılmaktadır.

TZ *tepkç* “mahmuz” (Ar. mihmāz)

tepkçeç 34a/2 (تَبْكَجَج) (ATALAY 1945: 255) **Tarihî:** ETü-, DLT- **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ47 depküç (CAFEROĞLU, 33).

<tep- geç. Anadolu Ağızlarında *depçek* (*depcek, depgi, deppek, depge, depşek*, vb.) “bel denilen tarım aracının ayakla basılacak tahta kısmı” (DS IV: 1428) sözcüğü benzer işlevdeki alet isminde kullanılmaktadır. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde bşk. *tipkes* (BRS: 527), krg. *temingi* “üzengi kayışının aşağı kısmı” (YUDAHİN II- 724), tat. *tipkeç* (TRS: 540) şeklinde aynı kökten sözcükler “mahmuz” anlamına gelmektedir.

TZ **yolkovuş** (Trkm “cimbız” (Ar. milkāt)

Yolkovuş 34a/13 (يُولكُووش) (ATALAY 1945: 288) **Tarihî:** ETü-, DLT- **Kıpçak: Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-.

Anadolu Ağızlarında aynı kökten *yolma* “3. orakla biçilemeyecek kısıklıkta ekini yolmak için parmaklar ucuna takılan gereç” (DS XI: 4291), bir tarım aleti ismi olarak bulunmaktadır.

TZ **yülküvüç/ yülüvüç** “ustura” (Ar. mūsā)

Yülüvüç 34a/12 (يُولكُووُج) (ATALAY 1945: 291) **Tarihî:** ETü yülüg “traş edilmiş” (ED 928a), yülügüç “razor” (ERDAL I 359), DLT yülüğü “saç traş eden ustura” (ATALAY 1999: III 174/15) **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK- fakat 71b/8 yüligen “gem” (TOPARLI 1999: 132), DM 10a/4 yülügüç (TOPARLI 2003: 126), Kİ- fakat yulıdı Kİ97 “traş etti” (CAFEROĞLU, 128).

<yüle-, yüli- “traş etmek”-güç= yülügüç “ustura” (TES: 462). Anadolu Ağızlarında *yüleği, yülügen* ve *yolgu* “ustura” (SDD III: 1558; XI 4329, 4290); Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde *yülgü* “hlk. Traş için kullanılan bıçak, ustura” (TS II 2480) şekillerinde yaşamaktadır. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde bulunmayan sözcük, Az. de *ülgüç* olarak kullanılmaktadır.

3.2. -Ak, -ük:

TZ’de alet ismi yapan -ak/-ek, -uk/-ük eki nitelik olarak Kıpçak gramerlerinde “ism-i alet” bahsinde zikredilen -ku/-kü, -gu/-gü, -kı/-ki ekleriyle aynıdır. A.F. Karamanlioğlu bu ekin Arapça’nın etkisiyle -ku/-kü, -gu/-gü, -kı/-ki ekleriyle aynı düşünülerek ve ünlüleri bir hareke işareti sayılarak dikkate alınmamış, aynı ek çerçevesi içinde mütâlâa edilmiş olduğunu varsaymaktadır (KARAMANLIOĞLU: 40). Çağdaş Kıpçak lehçelerinde de ek, bilhassa fiille ilgili nesne adı yapmada kullanılmaktadır (ÖNER 1998: 81).

TZ **bıçaq** “bıçak” (Ar. hâşşād)

Bıçaq 13b-2, 19b-4 (بِجَاق) (ATALAY 1945: 151) **Tarihî:** ETü bıçaq “bıçak” (ED 293b), DLT bıçek “bıçak” (ATALAY 1999: I 384-23 vd.) **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK71b/5 bıçaq (TOPARLI 1999-104), DM10b/6 bıçaq/bışaş (TOPARLI 2003-76), Kİ29 bıçaq (CAFEROĞLU, 20).

<bıç- fiilinden *bıçaq* “kesme aracı”, Farsçaya da pıçāq olarak geçmiştir (TES 50). Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde ve ağızlarda aynı işlevdeki araç için bıçaq sözcüğü kullanılmaktadır. “1. Bir sap ve kesici bölümden oluşan kesici araç, 2. Çeşitli kesme işlerinde kullanılan keskin ağızlı araç, 3. jilet” (TS I 284; DS II: 655) Çağdaş Kıpçak lehçelerinde, fonetik farklarla bşk. *bısak* (BRS: 128), kzk. *pışak* (ÖNER 1998: 81), krg. *bıçak* (YUDAHİN I- 115), tat. *pıçak* (TRS: 442) şeklinde aynı sözcük kullanılmaktadır.

TZ **elek** “elek” (Ar. munhul)

Elek 34a/11, 49a/8 (الَالَك) (ATALAY 1945: 168) **Tarihî:** ETü-, ilgek “sieve” (ED143a), DLT-, **Memlûk-Kıpçak:** T18b elek (TOPARLI 2000, 104), BM-, KK-, DM-, Kİ22 elek (CAFEROĞLU, 10).

Anadolu Ağızlarında ve Türkiye Türkçesinde “taneli veya un gibi toz durumunda olan şeyleri yabancı maddelerden ayıklamak veya incisini kabasından ayırmak için kullanılan tahta bir kasnak ve tek tarafa gerilmiş, gözenekli tel, kıl, bez vb. ile yapılan araç”

anlamındaki aynı işlevdeki alet için *elek* sözcüğü kullanılmaktadır (DS V:1709; TS I: 696). Çağdaş Kıpçak lehçelerinde, fonetik farklarla bşk. ilek (BRS: 202), kzk. Elek, krg. elek (YUDAHİN I- 326), tat. ilek olarak aynı sözcük kullanılmaktadır.

TZ *orağ* “orak” (Ar. mincel)

Orağ 13b/9, 34a/11, 49a/8 (أوراق) (ATALAY 1945: 222) **Tarihî:** ETü-, orga:k (ED216a), orgak (ERDAL I 391), DLT orgak (ATALAY 1999: I 14-11, 119-18 vd.) **Memlûk-Kıpçak:** T10a/7 orağ (TOPARLI 2000, 130), BM-, KK-, DM-, Kİ-.

<o:r- “biçmek” fiilinden orga:k şeklinde alet ismi (ED 216a). –gak ekinin başındaki “g” bir çok lehçede düşmüştür, *orak* “ekin biçmekte kullanılan, yarım çember biçiminde bir araç” (TES: 308). Anadolu Ağızlarında *orak* (DS IX:3285) ve Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde *orak* “1. ekin biçmekte kullanılan, yarım çember biçiminde yassı, ensiz ve keskin metal bir bıçakla, buna bağlı bir saptan oluşan ekin biçme aracı, 2. ekin biçme zamanı” (TS II: 1690) aynı alet için kullanılmaktadır. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde bşk. *urak* (BRS: 577), kzk. *orak*, krg. *orok* (YUDAHİN II- 599), tat. *urak* (TRS: 590) şeklinde fonetik farklarla sözcük kullanılmaktadır.

TZ *ölşük* “ölçek” (Ar. --)

Ölşük 83b/11 (أولشوك) (ATALAY 1945: 225) **Tarihî:** ETü-, DLT- **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM10b/14 ölşek (TOPARLI 2003, 101), Kİ-.

Anadolu Ağızlarında *ölçek* “1. küfe, 2. avcılarının kullandığı fişeğe, barut ve saçma koymaya yarayan araç” (DS IX: 3329) ve Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde *ölçek* “2. tahıl ölçmeye yarar kap, kile” (TS II: 1723) şeklinde bulunmaktadır. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde bşk. *ülsey* (BRS: 587), kzk. *ölşem*, krg. *ölçögüç* “ölçme aygıtı” (YUDAHİN II- 609), tat. *ülçev biremligi* (TRS: 749) şeklinde yaşamaktadır.

TZ *tarak* “tarak” (Ar.)

Tarak 83b/11 (طاراق) (ATALAY 1945: 252) **Tarihî:** ETü-, DLT targak “tarak” (ATALAY 1999: I- 14) **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK 63a/1 taraçkı “tarakçı” (TOPARLI 1999: 127), DM 9b/11 taraç “tarak” (TOPARLI 2003: 112), Kİ 62 taraç “tarak” (CAFEROĞLU: 99).

<tara- fiilinden *targağ* veya *taraç* şeklinde isim (ED 539b) Çağdaş Kıpçak lehçelerinde sözcük bşk. *tarak* (BRS: 507), kzk. *tarak*, krg. *tarak* (YUDAHİN II- 709), tat. *tarak* (TRS:517) olarak aynı şekilde bulunmaktadır. Anadolu Ağızlarında aynı sözcüğe farklı anlamlar da yüklenmiştir: *tarak* “1. avlu korkuluğu, 2. kağrı yanlarındaki parmaklıklar, 3. dokuma tezgahlarındaki mekik, 4. tarla ekildikten sonra tohumu örtmeye yarayan dişli araç, 5. deve hamutlarındaki tahta bölümlerin deliğine geçirilen ağaç parça, 6. taş yontmaya ve düzeltmeye yarayan bir çeşit demir araç” (DS X: 3831). Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde de TZ'deki anlamıyla kullanılmaktadır (TS II: 2137).

3.3. -kI, -gI, -gU:

Kİ ve TZ'nin gramer bölümlerinde ekten bahsedilmiş ve başlıca görevinin alet ismi yapma olduğuna işaret edilmiştir. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde de ek fiilin gösterdiği harekete bağlı olarak nesne isimleri yapmakta yaygın olarak kullanılmaktadır (ÖNER 1998: 81). TZ'de bu ekle sonlanan şu isimler bulunmaktadır: *bıçkı/ bıçku* “bıçkı”, *bilev/ bilevü* (Trkm) “bileği”, *keski/ keskü* “keski”, kösegi/ kösev “eğseren, ıskara”, *örtürgü* “delgiç, makkap”, silgü “silgi”, *silikgü* “silkme aygıtı, tozak”.

TZ *bıçkı/ bıçku* “bıçkı, demir testere” (Ar. minşār)

Bıçkı 34a-3 (بجقي), bıçku 49a-5 (بجقو) (ATALAY 1945: 151) **Tarihî:** ETü bıçğu “saw” (ED 249a), DLT bıçgu “bıçkı, bıçak” (ATALAY 1999: I 13-11, II 69-27) **Memlûk-Kıpçak:** T 25a/5 bıçku “bıçkı, testere” (TOPARLI 2000: 94), BM-, KK33a/12 bıçkı (TOPARLI 1999, 104), DM10a/12 bıçkı (TOPARLI 2003, 76), Kİ-.

bıçkı ve türevleri (bıckı, bığcı, bıhçı, bıhı, bıçcı, bışğı vb.) Anadolu Ağızlarında “1. Testere, 2. Deri ve kösele kesmek için ayakkabıcı ve saraçların kullandığı bir aygıt, 3. Bağ budamaya yarayan dişli bıçak” (DS II: 657-658); ve Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde *bıçkı* “1. Tahta veya ağaç biçmekte kullanılan, karşılıklı iki sapı olan ve iki kişi tarafından kullanılan tesetere, 2. Motorla çalışan bir çeşit güçlü testere, 3. Saraç bıçağı, 4. Hlk. Bağ budamaya yarayan dişli bıçak” (TS I: 285) anlamlarında bulunmaktadır. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde bşk. *bıskı* (BRS: 129), tat. *pıçkı* (TRS:442) şeklinde yaşamaktadır.

TZ *bilev/ bilevü/bilegi* (Trkm) “bileği” (Ar. misinnun)

Bilev 34a-5 (بيلو), bilevü 49a-7 (بيلو) (ATALAY 1945: 152) **Tarihî:** ETü-, bilevü/bilegü “whetstone” (ED 341b), DLT bilegü “bileği” (ATALAY 1999: I 447-19) **Memlûk-Kıpçak:** T25a/10 bilevü (TOPARLI 2000, 94), BM-, KK-, DM10a/6 bilegi/bilegü (TOPARLI 2003, 76), Kİ35 bilevü (CAFEROĞLU, 18).

Bileği (<bile-gü) “kesici araçları bilemek için kullanılan alet” (TES 53). Anadolu Ağızlarında *bilevi* ve türevleri (*bile, bilevi, bilağı, bilav, bilog* vb.) (DS II 690) ve Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde bileği “kesici araçları bilemek için kullanılan alet” (TS I: 292) bulunmaktadır. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde bşk. *bilev* (BRS: 100), kzk. *bilev*, krg. *bülö* “bileği taşı” (YUDAHİN I- 155), tat. *bilev* (TRS: 72) şeklinde yaşamaktadır.

TZ *keski/ keskü* “keski” (Ar. mişkâ')

Keski 34a/3 (كاسكى) keskü 49a/6 (كاسكو) (ATALAY 1945: 196) **Tarihî:** ETü-, DLT kesgü “kesecek nesne” (ATALAY 1999: I 13-15) **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK33a/10 keskü (TOPARLI 1999, 114), DM-, Kİ82 keski “bıçkı” (CAFEROĞLU, 46).

Türkiye Türkçesi ve ağızlarında *keski* (*keskiç*) “1. Bıçak, kama 2. Sabanın otlarını ve çamurlarını temizlemeye yarayan araç, 3. Nacak, 4. Demir kesmeye yarayan araç, 5. Ayakkabıcıların kullandıkları yassı uçlu bir çeşit bıçak” (DS VIII 2766) ve *keski* “1. Ağaç, taş, metal vb. Yontmaya yarayan, bir ucu keskin çelik araç, 2. Demir ve saç kesmek için üzerine çekiçle vurularak yürütülen keskin araç, tırnak, 3. Pulluk gövdesi önüne takılan ve toprağı kesip ayıran bıçak veya disk biçiminde çelikten yapılmış pulluk parçası” (TS II 1282).

TZ *kösegi/ kösev* “eğseren, ıskara” (Ar. muharrak)

Kösegi/kösev 34a/6 (كوساو) (ATALAY 1945: 208) **Tarihî:** ETü-, DLT közegü “küşkü, ateş çekmek veya aktarmak için kullanılan aygıt” (ATALAY 1999: I-448) **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ 82 küsewüw “ateşi karıştıracak şey, çöp” (CAFEROĞLU: 56).

< köse- “ateşi karıştırmak”+ gü eki (TES: 260). Anadolu Ağızlarında Kösegi (kösek, kösevü, kösey vb.) “1. ateş karıştırmaya yarayan bir ucu yanmış odun, tahta, 2. ateş karıştırmak ya da ateş çekmek için kullanılan demir araç, maşa, 3. saç üzerinde pişen hamuru çekmek için kullanılan araç, evirgeç, 4. büyük değnek, cop” (DS VIII: 2971-72). Çağdaş Kıpçak lehçelerinden bşk. *küsek* (), tat. *küsev* (TES: 260), kzk. *kösev* (), krg. *kösööl/ közööl* şeklinde sözcük bulunmaktadır.

TZ *ötürgü* “delgiç, matkap” (Ar. mişkâb)

Ötürgü 34a/4 (أوتورگو) (ATALAY 1945: 227) **Tarihî:** ETü-, DLT- fakat ötür- “delmek” (DLT I 176/15) **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-.

Türkiye Türkçesinde bulunmayan sözcük, Anadolu Ağızlarında *ötürgeç* “değirmenlerde frenin altı” (DS IX: 3359) şeklinde, farklı bir alet isminde bulunmaktadır.

TZ *silgü/ silecek* “silgi” (Ar. mimsaha)

Silgü 34a/8, 49a/6 (میلگو) (ATALAY 1945:239) **Tarihî:** ETü-, DLT- **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-.

Anadolu Ağızlarında *silgi* (I) “hamam takımı, havlu”; (II) “saman toplamaya yarayan araç”; (III) “marangoz rendesi”; (IV) “fırça” (DS X: 3634) ve Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde *silgi* ve *silecek* (TS II:1982) bulunmaktadır.

TZ *silikgü* “silkme aygıtı, tozak” (Ar. minfa□a)

Silikgü 34a/8, 49a/6 (سليكو) (ATALAY 1945: 239) **Tarihî:** ETü-, DLT- **Memlûk-**

Kıpçak: T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-.

Anadolu Ağızlarında ve Türkiye Türkçesinde bu yapıdaki alet ismi bulunmamakla birlikte, isim kökü silke- fiili bulunmaktadır (DS X: 3635; TS II: 1983). Çağdaş Kıpçak lehçelerinde fiil şekliyle krg. silk- (YUDAHİN II- 655) bulunmaktadır.

3.4. -kA, -gA:

Eski Türkçe’den beri isim, sıfat, eşya ve alet ismi yapmakta kullanılan fiilden isim yapım ekidir (Räsänen, 124). Çağdaş Kıpçak lehçelerinde de sınırlı sayıda da olsa nesne adı yapımında -gA eki kullanılmaktadır (ÖNER 1998: 94). TZ’de de eşya ve alet isimlerinde görmekteyiz. Bu ekle sonlanan isimler şunlardır: *ķapturġa* “zincir veya bukağı halkalarını biraraya toplayan demir”, *sipirġe /sipirġi* “süpürge”.

TZ *ķapturġa* “zincir veya bukağı halkalarını biraraya toplayan demir” (Ar. sivlaķ ?)

ķapturġa 19b/4 (قاپتورآغا) (ATALAY 1945,) **Tarihî:** ETü-, DLT- **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-.

Anadolu Ağızlarında kaptırka “1. kutu, 2. kaburga, iskelet” ve kaptırma “1. kemer, 2. kemer tokası, 3. kopça, çıtçıt” sözcükleri bulunmaktadır (DS VIII:2636).

TZ *sipirġe /sipirġi* “süpürge” (Ar. miknese)

Sipirġi 34a/7 (سيركي) (ATALAY 1945: 239) **Tarihî:** ETü-, süpürgü/sipirġü (ED792b), DLT süpürgü (DLT I 490/10) **Memlûk-Kıpçak:** T18a/10 süpürge (TOPARLI 2000, 140), BM-, KK79b/10 süpürġen (TOPARLI 1999, 123), DM10b/16 süpürġe/sipirġe (TOPARLI 2003, 106), Kİ51 süpürġe (CAFEROĞLU, 94).

Anadolu Ağızlarında süpürkeç şekliyle de rastlanan sözcük (DS X: 3715), Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde süpürge“1. Süpürmeye yarayan araç, 2. Elektrik süpürgesi” (TS II 2052) şeklindedir. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde fonetik farklarla sözcük, bşk. hepertke (RBS: 369), kzk. Sıpirġış, krg. şıpirġi “yapraklı dallardan yapılan süpürge” (YUDAHİN II- 687), tat. seberke (TRS: 472) şekillerde yaşamaktadır.

3.5. -DI:

-DI çok kullanılan fiilden isim yapma ekidir (Räsänen, 120). Memlûk-Kıpçak sahasında birkaç örnekte görülen -di eki Çağdaş Kıpçak lehçelerinde biraz daha genişlemiş kullanımıyla tespit edilmiştir (ÖNER 1998: 88). Bu ek TZ’de iki örnekte alet ismi yapma görevindedir. Ünsüz uyumuna bağlı olarak -dı ve -tı şeklindedir. Bu isimler şunlardır: *ķıptı* “makas”, *sındı* “makas”.

TZ *ķıptı* “makas” (Ar. miķaşś)

ķıptı 34a/11 (قپتی) (ATALAY 1945: 198) **Tarihî:** ETü-, DLT- **Memlûk-Kıpçak:** T24b/13 ķıptı (TOPARLI 2000, 118), BM-, KK72A/3 ķıptı (TOPARLI 1999, 114), DM-, Kİ-.

Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde sözcük bulunmazken, Anadolu Ağızlarında ķıptı “makas, makas ucu” (DS VIII: 2814) şeklinde yer almaktadır.

TZ *sındı* “makas” (Ar. miķaşś)

Sındı 34a/11 (صندي) (ATALAY 1945: 237) **Tarihî:** ETü-, sındı (ED836b), DLT sındı (Oğuzca) (ATALAY 1999: I 418/15) **Memlûk-Kıpçak:** T24b/13 sındı (TOPARLI 2000, 137), BM-, KK-, DM9b/13 sındı (TOPARLI 2003, 106), Kİ-.

< sın- fiiliyle oluşmuştur (TES 364) Anadolu Ağızlarında *sındı* ve türevleri (*sındı*, *sındır*, *sındu*, *sundu* vb.) (DS IX 3610) ve (hlk. Kısaltmasıyla TS II 1967) “makas” anlamıyla yaşamaktadır.

3.6. -*İlk*:

Eski Türkçeden beri isimden isim yapımında kullanılan bir ektir (TENİŞEV: 141). -İlk eki, Kıpçak Türkçesinde soyut isim, alet ve yer isimleri türetme görevlerinde kullanılır (KARAMANLIOĞLU: 29). Tarihi ve modern zamanda çok geniş bir kullanıma sahip olan ekin, Çağdaş Kıpçak lehçelerinde +İlk, +lêk, +dİk, +tlk şeklinde varyantları vardır (ÖNER 1998: 36; TENİŞEV: 138-144). TZ'de bu ekle yapılan alet ismi: **otluğ** "çakmak"

TZ **otluğ** "çakmak" (Ar. zinād)

Otluğ 18a/8 (أوتلوغ) (ATALAY 1945: 223) **Tarihî**: ETü-, DLT- **Memlûk-Kıpçak**: T-, BM-, KK-, DM-, Kİ15 otluğ "çakmak" (CAFEROĞLU, 63).

Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde bulunmayan sözcük, Anadolu Ağızlarında ise *ot* "ateş" kökünden türetilmiş başka sözcüklerde bulunmaktadır. *Otla-* "ateşlemek", *otlangıç* "ocak tutuşturmaya yarayan ağaç", *otlu* "ateşli" (DS IX: 3294). Çağdaş Kıpçak lehçelerinde fonetik farklarla sözcük, kzk. *ottık*, krg. *ottuk* "çakmak" (YUDAHİN II- 603), tat. *utkabızgıç* (TRS: 595) şekillerinde yaşamaktadır.

3.7. -*me*:

Kıpçak Türkçesinde genellikle somut anlamlı isimler yapan -ma/-me ekinin bazen -mak mastarı gibi kullanılmış ve "mastar-ı muhaffet" diye isimlendirildiği olmuştur. Ancak Kıpçak gramerlerinde ekin, mastar yapımı fonksiyonuna değinilmemiştir (KARAMANLIOĞLU, 42). Çağdaş Kıpçak lehçelerinde de ek, gerek isim gerekse sıfat yapımında kullanılmaktadır (ÖNER 1998: 73-74). Fiilden isim yapım eki olan -me, TZ'de eşya ve alet ismi yapma görevinde de bulunmaktadır: **süzme** "süzgeç."

TZ **süzme** "süzgeç" (Ar. meşbeke ?)

Süzme 34a/7 (سوزما) (ATALAY 1945: 244) **Tarihî**: ETü süzkü (ED 862a), DLT- **Memlûk-Kıpçak**: T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-.

<*süz- fiilinden Süzme* (I) "torbada süzdürülmüş katı yoğurt", (II) "torba" (DS X:3730); *süzme* (TS II:2063). Çağdaş Kıpçak lehçelerinde fonetik farklarla sözcük, bşk. *hözğös* (RBS:911), krg. *süzmö* "at koşumundaki yassı, uzunca, madeni süsler" (YUDAHİN II- 675) şekillerdedir.

3.8. +*cI*, +*çI*

Eski Türkçeden beri başlıca işlevi meslek adı yapma olan, isimden isim yapım eki +cI, +çI (TENİŞEV: 145), TZ'de alet ismi yapan ek olarak bir kaç isimde bulunmaktadır. Modern lehçelerde de benzer işlevlere sahip olan ek, +çI, +çU, +şI, +sU, +cA, +c, çIn, vb. şeklinde varyantlaşmıştır (ÖNER 1998:37-39; TENİŞEV: 144).

TZ **soravcı** "süzgeç, süzgi" (Ar. mişâali?)

Soravcı 33a/10 (صوراوجی) (ATALAY 1945: 240) **Tarihî**: ETü-, DLT- fakat aynı kökten sorgu "hacamat aygıtı, kendisiyle kan alınacak ve emilecek aygıt, şişe" (ATALAY 1999: I. 16, 425) **Memlûk-Kıpçak**: T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-.

< sor- "süzme, emmek" fiiliyle alakalı görünüyor. Çağdaş Kıpçak lehçelerinden krg. sorguç "kan emici" (YUDAHİN II- 661) bulunmaktadır.

3.9. -*İcI*

<-gu-çI veya (-ı)-g-çI eklerinden oluşan, -ıcI fiilden isim yapım eki, Memlûk-Kıpçak gramerlerinde ism-i fail bölümünde işlenmekte ve hemen hemen her fiile eklenebileceği anlaşılmaktadır. Sadece Codex Cumanicus'ta -guçI şeklinin muhafaza edildiği ek, diğer Kıpçak eserlerinde -ıcI şeklindedir (KARAMANLIOĞLU: 39). TZ'de alet ismi yapma işlevinde bir örnekte, ekbaşındaki ünlü düşmüş olarak rastlanmaktadır.

TZ **çevirci** "pabuç çevirici, ayakkabı çekeceği" (Ar.)

Çevirci 18a/6 (چاويرجی) (ATALAY 1945: 161) **Tarihî**: ETü- fakat çevür- fiil şekli var (ED 398b), DLT- fakat fiil şekli olarak çevrül- (DLT II. 239) **Memlûk-Kıpçak**: T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-.

Çevirecek “ayakkabı çekeceği” (DS III: 1152).

3.10. Diğer İsimler:

Alet ismi yapan yukarıdaki eklerin dışında bir yapıda kurulmuş ya da yabancı kökenli isimler de Memlûk- Kıpçak Türkçesinde bulunmaktadır. TZ'deki kökenleri tam olarak açıklık kazanmamış alet isimleri şunlardır:

TZ **ayman** “kalbur, elek” (Ar. minsef)

Ayman 34a/7 (الأيمن) (ATALAY 1945: 145) **Tarihî:** ETü-, DLT- **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-.

TZ **balta** “balta” (Ar. fe's)

Balta 28a/2 (بالتا) (ATALAY 1945: 148) **Tarihî:** Etü baltu (ED 333b), DLT baldu “balta” (ATALAY 1999: I. 14, 418)- **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK71b/5 balta “balta” (TOPARLI 1999: 102), DM10a/10 balta “balta” (TOPARLI 2003: 74), Kİ 36 balta “balta” (CAFEROĞLU: 14).

Alıntı olduğu yönünde tartışmalar var, kökeni bilinmiyor (TES: 38). Sözcük hem çağdaş Oğuz lehçelerinde Az. Balta, Trkm. Palta, Türkiye Türkçesi ve ağızları *balta* (IV) “kalafatçılıkta kullanılan keskiye benzer, oluklu demir aygıt” (DS II: 511; TS I: 212). şeklinde hem de çağdaş Kıpçak lehçelerinde bşk. *balta* (RBS: 859), kzk. *balta*, krg. *balta* (YUDAHİN I- 85), tat. *balta* (TRS: 56) şeklinde yaşamaktadır.

TZ **beki** “ustura” (Ar. mūsā)

Beki (Trkm) (بكي) 34a/12 (ATALAY 1945: 150) **Tarihî:** ETü-, DLT- **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-.

Çağdaş Kıpçak lehçelerinden tat. *çeç pekisi* şeklinde ve Trkm.de *peki* olarak kullanılmaktadır.

TZ **çeküş** “çekiç” (Ar. matraça)

Çeküş 34a/5 (جكوش) (ATALAY 1945: 161) çek- fiiliyle alakalı olabileceği gibi Farsça çäküş ile de aynı kökten olabilir (ED 415a). **Tarihî:** ETü-, DLT çekük “çekiç” (ATALAY 1999: II. 287) **Memlûk-Kıpçak:** T25a/11 çeküç (TOPARLI 2000:99), BM-, KK-, DM10a/14 çeküç (TOPARLI 2003:80), Kİ 44 çeküç “çekiç” (CAFEROĞLU: 28).

Sözcük hem çağdaş Oğuz lehçelerinde Az. *Çekic*, Trkm. *Çekiç*, Türkiye Türkçesi ve ağızları çekiç (TS I: 450; DS III: 1116) hem de Kıpçak lehçelerinde bşk. *sükeş* (RBS: 379), tat. *çükeç* (TRS: 651) şeklinde kullanılmaktadır.

TZ **iyne** “iğne” (Ar. ibreh)

iyne (Trkm) 4b/12 (إينة) (ATALAY 1945: 180) **Tarihî:** Etü yigne (ED 110a), DLT yigne “iğne” (ATALAY 1999: II-3, 120) **Memlûk-Kıpçak:** T25a/1 iyne (TOPARLI 2000:110), BM-, KK72a/4 igne (TOPARLI 1999: 110), DM10a/4 igne (TOPARLI 2003: 85), Kİ19 igne “iğne” (CAFEROĞLU: 38-39).

Kökeni tam olarak bilinmemekle birlikte tarihî dönemlerden itibaren hemen hemen bütün lehçelerde bulunmaktadır (TES: 187). Sözcük çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda ufak fonetik farklarla yaşamaktadır. Az. *İyne*, bşk. *igle* (RBS: 258), kzk. *İyne*, krg. *iyne* (YUDAHİN I- 375), Özb. *igne*, tat. *ine*, Trkm. *İññe*, Uyg. *yinne*, *igne*, Türkiye Türkçesi ve ağızları (TS I: 1050; DS VII: 2512).

TZ **kalbur** “kalbur” (Ar. ğirbāl)

Kalbur 26b/4 (قالبور) (ATALAY 1945: 182) **Tarihî:** ETü-, DLT- **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-.

Türkiye Türkçesi ve ağızlarında *kalbur* (TS II: 1164) ve *galbur* “kalbur” (DS VI: 1899); Çağdaş Kıpçak lehçelerinden krg. *kalbur* (YUDAHİN II- 388) sözcüğü kullanılmaktadır.

TZ **karçı** “makas” (Ar. miķāśś)

Karçı 34a/11 (مقصر) krş. sındı, kıptı. (ATALAY 1945: 185) **Tarihî:** ETü-, DLT- **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-

Clauson, kıftu'nun etimolojisi içerisinde, sözcüğün Moğolca kökenli olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur (ED 582a). “makas” anlamına gelen *sındı* ve *kıptı* Çağdaş Kıpçak lehçelerinde bulunmazken, *karçı* bazı fonetik farklarla bşk. *kaysı* (RBS: 449), *kzk. kayşı*, krg. *kayçı* “makas” (YUDAHİN II- 419), tat. *kayçı* (TRS: 213) şekillerinde yaşamaktadır. Anadolu Ağızlarında da *kayıçı* (*kayaşı*, *kayçı*, *kayırtçı*) “makas” (DS VIII: 2700) bulunmaktadır.

TZ *kaşu* “1. keser, 2. sopa, tokmak” (Ar. *kaşū*)

Kaşu 29b/5 (قاشو) (ATALAY 1945: 187) **Tarihî:** ETü-, DLT- **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-

Sözcük, çağdaş Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde bulunmamaktadır.

TZ *kerey* “ustura” (Ar. *mūsā*)

Kerey 34a/12 (كيارا) (ATALAY 1945: 195) krş. yülüvüç, yülküvüç, beki. **Tarihî:** ETü-, DLT *kerey* “saç traş eden ustura” (ATALAY 1999: III-174). **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-

Hint- Avrupa diilerinden (Grek. Keiro “traş etmek”) alıntı olmalı (ED 748a).

TZ *karmak* “olta iğnesi, örgü tığı (?)” (Ar. *sināde* ?)

Karmak 19a/10 (قارمقا) (ATALAY 1945: 186) **Tarihî:** ETü-, DLT- **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-

Anadolu Ağızlarında *karmak* “olta” (DS VIII: 2665) anlamıyla yaşarken, çağdaş Kıpçak lehçelerinde sözcük bulunmamaktadır.

TZ *kilit* “kilit, anahtar” (Ar. *miftāh*)

Kilit 34a/10 (كليت) krş. açkç. (ATALAY 1945: 201). **Tarihî:** ETü-, DLT *kirit* “anahtar, kilit” (ATALAY 1999: I-357) **Memlûk-Kıpçak:** T6b/7 kilit (Far.) (TOPARLI 2000: 119), BM-, KK66b/13 kilit (TOPARLI 1999: 115), DM9b/11 kilit (TOPARLI 2003: 93), Kİ 84 kilit “anahtar” (CAFEROĞLU: 48).

Türkçeye Farsçadan geçtiği iddiası yaygın bir görüştür (TES: 244). Çağdaş Kıpçak lehçelerinden *kzk.kilt*, krg. *kilit* (YUDAHİN II- 472) bulunmaktadır.

TZ *ösek* “ateş küreği” (Ar. *istār* ?)

Ösek 4b/13 (اوساك) (ATALAY 1945: 227) **Tarihî:** ETü-, DLT- **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-

Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde bulunmayan alet ismi Anadolu Ağızlarında öseğ ve türevleri (öşgeği, ökse, ökse, öseği, ösevi vb.) “ucu yanmış odun parçası” (DS IX: 3318) için kullanılmaktadır.

TZ *sakallı balta* “teber” (Ar. *tabar*)

Sakallı balta 23b/8 (صانقلى بالطا) (ATALAY 1945: 231) **Tarihî:** ETü-, DLT- fakat sakal (ATALAY 1999: I-230) ve baldu (DLT I-14) **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-

TZ *temen* “çuvaldız, büyük iğne” (Ar. *bābtūza*)

Temen 8a/1 (تامنا) (ATALAY 1945: 255) **Tarihî:** Etü *temen* “geniş iğne” (ED 507a), DLT *temen*/ *temen* *yigne* “büyük iğne, çuvaldız” (ATALAY 1999: I-402) **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-

Anadolu Ağızlarında *temen* “tütün dizmeye yarayan iğne” (DS X:3875). Çağdaş Kıpçak lehçelerinden *kzk. teben* ve krg. *temene* “çuvaldız” (YUDAHİN II- 723) olarak kullanılmaktadır.

TZ *uzan* “örs” (Ar. *sendān*)

Uzan 19b/5 (انزوا) krş. örs (ATALAY 1945: 273) **Tarihî:** ETü-, DLT- fakat *uz* “usta, mahir” ?(ATALAY 1999: I-46) **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-

TZ *üzengi* “üzengi” (Ar. *rakeb*)

Üzengi 16b/12 (أوزانگی) (ATALAY 1945: 275) **Tarihî:** ETü-, üzeñü/ üzeñgü (ED 289b) DLT- **Memlûk-Kıpçak:** T14b/9 üzeñgü (TOPARLI 2000, 152), BM-, KK71b/9 üzeñgi (TOPARLI 1999, 128), DM8b/11 üzeñgi (TOPARLI 2003, 118), Kİ-.

Üzengi “eyerin iki yanında asılı bulunan ve hayvana binilirken üzerine basılan altı düz demir halka”, Türkçe olan sözcük bütün komşu dillere geçmiştir (TES 430). Türkiye Türkçesi ve ağızlarında “eyerin iki yanında asılı bulunan ve hayvana binildiğinde ayakların basılmasına yarayan, altı düz demir halka” (TS II 2322) ve “1. Üzengi, 2. Dokuma tezgahının basarığı, yerel ağızlarda da merdiven”; “ayak altı çukuru” (DS XI 4084); işlevlerindeki alet isimleri vardır. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde bşk. *özeñge* (RBS: 833), kzk. *Üzeñgi*, krg. *üzöñgü* (YUDAHİN II- 800), tat. *özeñge* (TRS:737) şeklinde yaşamaktadır.

TZ *örs* “örs” (Ar. sendān)

(سروا)19b/5 krş. uzan (ATALAY 1945: 226) **Tarihî:** ETü-, DLT- **Memlûk-Kıpçak:** T-, BM-, KK-, DM-, Kİ-.

Örs “üzerinde maden dövülen demir” kökeni bilinmiyor (TES: 317). Türkiye Türkçesi ve ağızlarında Örs “tırpan bilemeye yarayan araç” (DS IX: 3349; TS II: 1737), kzk. *tös*.

TZ *üşkü* “taşçı çekici” (Ar. minķār)

Üşkü 34a/4 (واشكوار) (ATALAY 1945: 274) **Tarihî:** ETü-, DLT- fakat çekük “çekikç” (ATALAY 1999: II. 287) **Memlûk-Kıpçak:** T25a/5 üşkü “matkap” (TOPARLI 2000: 152), BM-, KK-, DM-, Kİ-.

üş- “delmek, delik açmak” fiilinden alet ismi yapılmış (ED 256a). krg. üşkü “delik açmaya mahsus burgu, matkap” (YUDAHİN II- 798), üşü “kazma, kürek gibi araçlara sap yapmakta kullanılan sıyrığı” (DS XI: 4078).

4. Sonuç:

Tarihten bugüne uzanan süreçte Türkçe son derece zengin bir sözvarlığına sahip olmuştur. Kelime türetme açısından işlek bir ek morfolojisine sahip olan Türkçede tek bir kökten yüze yakın kelime türetmek mümkündür. Bildirimize konu olan TZ de Türkçenin bu zengin yönünü yansıtan bir eserdir, özellikle konu ettiğimiz alet isimleri de bu özelliğini yansıtan unsurlardandır. İncelediğimiz terimlerin büyük bir kısmı bugün Çağdaş Türk lehçelerinde, özellikle çağdaş Kıpçak lehçelerinde yaşamaktadır. Bu ilgi çekici dil malzemesi, bugün Türkçedeki yabancı kelimelere Türkçe karşılıklar bulma ve türetme noktasında Tarihî söz varlığına da başvurulabileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

Kısaltmalar:

BM, Slownik Arabsko- Kipcacki z Okresu Panstwa Mameluckiego Bulğat Al-Muştaq fi Luğat At-Türk Wa-l-Qıfçaq, Czeşç II. Verba.

DLT, Divanü Lûgat- İt- Türk Dizini, C. IV.

ED, An Etymological Dictionary Of Pre- Thirteenth – Century Turkish.

TES, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü.

TZ, Et-Tuñfetu’z-Zekiyye fi’l- Luğati’t-Türkiyye.

Kaynakça:

Atalay, Besim, (1945), *Et-Tuñfetu’z-Zekiyye fi’l- Luğati’t-Türkiyye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.

Atalay, Besim, (1999), *Divanü Lûgat- İt- Türk Dizini*, C. IV, Ankara.

- BRS, (1958), *Başkırsko- Russkiy Slovar'* (Red. Ahmerov), Akademia Nauk SSSR, Moskova.
- Caferoğlu, Ahmet, (1931), *Abû Hayyân- Kitâbu al- İdrâk li Lisân al-Atrâk*, Evkaf Matbaası, İstanbul.
- Clauson, Sir Gerard, (1972), *An Etymological Dictionary Of Pre- Thirteenth – Century Turkish*, Oxford.
- DS, (1993), *Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, C. I-XII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eren, Hasan, (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- Ergin, Muharrem, (1993), *Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım-Yayım-Tanıtım*, İstanbul.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KTS, (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, (Çev. Oraltay, Hasan - Yüce, Nuri, - Pınar, Saadet), Türk Dünyası Araştırmaları Yayını, İstanbul.
- Öner, Mustafa, (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özyetgin, Melek, (2001), *Ebu Hayyân Kitâbu'ı- İdrâk Li Lisâni'l- Etrâk Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Köksav, Ankara.
- RBS, (1964), *Russko- Başkırskiy Slovar'* (Red. Ahmerov), Akademia Nauk SSSR, Moskva.
- 62 Räsänen, Martti, (1957), *Materialien Zur Morphologie Der Türkischen Sprachen*, Helsinki.
- Tenişev, E. R., (1988), *Sravnitel'no- İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov-Morfologiya*, Akademia Nauk SSSR, Moskva.
- Toparlı, Recep - Çögenli, M. Sadi - Yanık, Nevzat, (1999), *"El-ğavânînu'l-Kulliye li zabnu'l-Lugati't-Türkiyye"*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Toparlı, Recep - Çögenli, M. Sadi. - Yanık, Nevzat, (2000), *Kitâb-ı Mecmü-ı Tercümân-ı Türki ve 'Acemî ve Muğali*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Toparlı, Recep, (2003), *Ed-Durretu'l-Mu'eiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TRS, (1966), *Tatarsko- Russkiy Slovar'*, Akademia Nauk SSSR, Kazanskiy İnstitut Yazıka, Literatürü i İstoriî, Moskva.
- TS, (1998), *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. I-II, Ankara.
- Yudahin, *Konstantin Kuzmiç*, (1998), *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. Abdullah Taymas), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Zajaczkowski, *Ananiasz*, (1954) *Slownik Arabsko- Kipczaeki z Okresu Panstwa Mameluckiego Bulgat Al-Muştaq fi Lugat At-Türk Wa-l-Qıfcaq*, Czeşç II. Verba, Warszawa.